

ИДЕОЛОГИИ НА БЪЛГАРСКОТО

Бойко Пенчев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

(България)

IDEOLOGIES OF THE BULGARIAN

Boyko Penchev

Sofia University “St. Kliment Ohridski” (Bulgaria)

Web of Science Researcher ID: CAA-0134-2022

ORCID ID: 0000-0001-6956-5606

E-mail: boykopenchev@gmail.com

Abstract: The paper explores the construction of the implied reader in the popular novel of Lyudmila Filipova “The War of the Letters” (2014) and the novel of Anton Baev “The Holy Blood” (2016), representative of the modern Bulgarian “high” literature. These texts are juxtaposed with the publication of Kevork Kevorkyan “Easy with the People”, published in the Facebook profile of the author and then reproduced in online media. The research shows how Filipova’s novel targets an implied reader, well-read in the clichés of the national ideology, but nevertheless ready to enlarge her knowledge of the Bulgarian history. The novel provides such “knowledge”, quoting ideologically burdened historiographical texts, sometimes even without mentioning its sources. The book amasses factoids, dating back to the beginning of the XXth century. The references in Baev’s novel require a competent reader, able to decipher the ironic and parodic layering of historical reality. The paper juxtapose the uses of the notion “People” in media text with emphatically anti-liberal ideology with the uses of “People” in the fictional texts of Filipova and Baev, coming to the conclusion that

the “popular” novel like “The War of the Letters” uses basically the same strategies as the media text of Kevorkyan.

Keywords: Implied reader, novel, narrative and figurative strategies, ideology, history, popular literature, “high” literature

Резюме: Статията изследва конструирането на имплицитния читател в популярния роман на Людмила Филипова (2014) „Войната на буквите“ и романа на Антон Баев „Светата кръв“ (2016). Тези текстове са съпоставени с публикацията на Кеворк Кеворкян „По-кромко с народа“ от фейсбук профила на автора с дата 19 май 2017 г. – текст, препечатан в няколко онлайн издания. Романът на Филипова е обърнат към имплицитен читател, владеещ базовия регистър от национално-идеологически клишета, но склонен да разшири своите познания за българската история. Това „разширяване“ обаче се осъществява със неуказани цитати от чужди текстове, а фикционалните „факти“ се разминават с академичната историография. В романа на Антон Баев текстът изгражда едно второ равнище от препратки, което може да бъде разбрано от компетентен читател с висока литературна култура и вкус към пародията и интелектуалния парадокс. Изследването съпоставя употребите на понятието „народ“ в медиен текст с определена анти-либерална идеология и в художествените текстове на Филипова и Баев, като достига до извода, че „популярният“ роман (Филипова) използва сходни стратегии с публицистичния текст на Кеворкян.

Ключови думи: Имплицитен читател, роман, наративни и фигуративни стратегии, идеология, история, масова и „висока“ литература

Настоящият текст е част от по-голямо изследване, вписано в един колективен проект, посветен на стратегиите на моделиране на имплицитния читател в съвременната българска литература. Замисълът на проекта беше всеки отделен изследовател да се фокусира върху три текста, представителни за три типа словесност – ще ги наречем „висока литература“, „масова литература“ и „публицистика“.

Изходната хипотеза на настоящия текст е, че романът на Баев като представителен за „високата“

литература ще работи за един „по-тесен“ имплицитен читател със сравнително високи културни, наративни и фигуративни компетентности, а този на Филипова – с „широко“ скроен имплицитен читател, от когото не се изисква кой знае колко. Дали това обаче е така? И още по-важното – с какви конкретни стратегии текстът гради „тесен“ или „широк“ имплицитен читател?

1. Репертоарът¹

„Света крѣвь“ и „Войната на буквите“ изглеждат подходящи за съпоставка, защото имат редица тематични и конструктивни прилики. Първо, и двата текста са исторически романи – т.е. действителността, която изграждат, няма свое пряко съответствие в непосредствения ни опит. Второ, и двата романа работят с темата за писаното слово, и в двата присъстват герои, които са „белязани“ и отхвърлени, в един или друг смисъл, от общността, а писането става техният начин за приобщаване. Тъй като това са исторически романи, разчитащи на определен тип културни компетентности, ще бъде продуктивно да сравним по-детайлно начините, по които те работят с „репертоара“ на историческото знание. Действието във „Войната на буквите“ се развива през X в. – по-точно между 927 г. (смъртта на Симеон) и 997 г. (смъртта на Роман, последният пряк наследник на Симеон, а и на рода Дуло, както романът настоява). „Света крѣвь“ пък е ситуиран във времето някъде между 1944 и 1963 г. – период, за който също повечето от нас нямат непосредствен жизнен опит. Това означава, че текстът ще

¹ Термин на Волфганг Изер, означаващ набора от референциални препратки във фикционалния текст, разчитащи на споделено знание между автора и читателя за „действителността“.

се опитва да активира опосредствания, културен опит на читателя – натрупванията и наслявяванията, дошли от други текстове, образи, филми и т.н.

Още в първите си страници романът на Людмила Филипова задава рамката на една форма на културния опит, която ще наречем „школска история“. Школската история е онова, което се учи в училище, обикновено се запомня частично, единствено в най-ефектните си части, съответно тези калцирани фрагменти от знание се репродуцират от медиите. Още в началото текстът още по-ясно задава историко-идеологическата си рамка:

Държавата на българите стигаше до три морета и се управляваше от великия цар Симеон. Армията му не е губила битка, сякаш я е пазила магия, а той неуморно се стараел да продължи делото на баща си за утвърждаването на българските писмена и християнската вяра“ (Филипова 2014: 10).

Всъщност това е концептуалната матрица на текста – романът си поставя за задача да представи как княз Баян, надареният син на Симеон, на свой ред „ще продължи делото на баща си за утвърждаването на българските писмена“, което пък ще направи българската армия отново непобедима (или почти непобедима), сякаш я пазят магия, а магията са именно буквите.

Референциалните знания разчитат обаче на набор от идеологически очевидности:

- народът трябва да бъде единен, за да се противопостави на външната заплаха;
- гърците целят онова, което е обратно на българските интереси;
- царят, болярите, индивидът въобще трябва да подчинят личните си желания, чувства и амбиции на дълга пред народа и държавата.

Освен да владее задължителните национално-идеологически клишета, този имплицитен читател трябва

да бъде склонен и да разшири своите познания за българската история. Романът с различни стратегии се опитва да изгради усещането, че не просто препотвърждава школната история, но и я „надгражда“. Разширяването на знанията става както на текстово, така и на паратекстово ниво. На текстово ниво обикновено се използва фигурата на Знаещия, който посвещава негодям знаещия, но любознателен главен герой в неща, които за мнозинството са тайна. Във „Войната на буквите“ главният герой преминава през каскада от такива „наставници“ – отец Никола от Солун, монахът Корган от тайнствения манастир в планината край Херсон, патриарх Димитър. Процесът на просвещаване е и процес на посвещаване. Когато Баян става напълно посветен и просветен, той хвърля всичките си усилия на свой ред да просвещава и посвещава – например братовчед си Иван, сръбския княз Чеслав и т.н. В „Светата кръв“ на Антон Баев също се появява двойката „учител-ученик“ като сюжетна мотивация за предаването на познание. „Знаещият“ е гърбавият учител по литература Борис Конов, явяващ се обаче нещо като контра-просветител. В тирадите си Конов се стреми да шокира своите ученици и слушатели, да преобърне представите им за традиционни хуманистични топоси като съпричастие, любовта, страданието.

Вторият начин за поднасяне на репертоарно знание е чрез паратекст (бележки под линия). Людмила Филипова се стреми да ни убеди, че фикционалният свят на романа има своите съответствия в историческите реалии, такива, каквито ни ги дава сериозната историография. Кой е обаче онзи престижен пласт от историческа информация, към който бележките под линия пращат? Оказва се, че най-често това е „Уикипедия“.

Още на първите страници авторката обяснява под линия какво означава „Романия“ (название, което тя предпочита пред „Византия“), като в дълга обяснител-

на бележка обединява няколко изречения от статиите „Византийска империя“ и „Романия“ от българската версия на Уикипедия.

Компилативността в предаването на „достоверно“ историческо знание се открива на много места в текста на „Войната на буквите“. Налице са неуказани преки заемки от „Български хроники“ на Стефан Цанев. Понякога се цитират авторитетни историографски източници, които при внимателен поглед се оказват възпроизвеждане на фактоиди със стогодишна давност. Например първата поява на думата „богомил“ е пояснена с доста обстойна обяснителна бележка по линия (Филипова 2014: 411 – 412), включваща авторитетни цитати от Семьон Венгеров и Александър Веселовски. Всъщност бележката е дословно взета от книгата на Иван Кирилов „Истината за богомилите“ от 2000 г., където се появяват абсолютно същите цитати в същия ред. Самият Кирилов не е особено оригинален, защото очевидно е преписал цитата от Веселовски от книгата на Стилиян Чилингиров „Какво е дал българинът на света“ (1938, 2-ро изд. 1939 г.), а Чилингиров пък почтено си посочва, че ги е взел съответно от книгите на Димитър Мишев „България в миналото“ (1916 г.) и Владислав Савич „България. Минало, бъдеще“ (1937) (Чилингиров 1939: 44). С бележките си по линия Филипова се стреми да внуши представата за ерудиран автор, проучил вагони с литература и отсял най-важното, за да го предложи на читателя. Имплицитният автор се очаква да се впечатли от тази ерудиция, без да я подлага на критическа или текстологическа проверка, към каквато и самата Филипова няма влечение. В действителност извличането на цитатите е извършено преди 80 или 100 години и оттогава те просто се възпроизвеждат като потвърждение на една и съща теза за уникалния принос, който сме дали на света чрез богомилството.

Можем да направим извода, че историческият репертоар, с който Филипова работи, се движи по линијата училищни клишета – интернет осведоменост (Уикипедия) – параистория.

Референциалниот пласт, репертоарът и в двата романа, които разглеждаме, не е пасивен набор от реалности, а знание, което трябва да биде „преподадено“ – на „учениците“ в текста, но и на имплицитниот читател извън него. Само че ако Людмила Филипова направо диктува важно знание (истината за кирилските букви), то героите на Антон Баев по-скоро проблематизираат, травестираат, иронизираат и впрочем оспорват определен тип знание (истината за любовта, страданието и смртта).

2. Стратегиите

2.1. Повествователни (наративни) стратегии

Двата романа използват првобитно повествование, но по различен и доста своеобразен начин. „Войната на буквите“ всъщност редува две повествователни позиции. В главите (обозначени с последователността на буквите от старата кирилска азбука), носещи подзаглавие „Песоглавеца“, разказът се води от името на загадъчен герой, самоописващ се в началото като физически уродлив и сляп, който след това ще се окаже таен син на цар Симеон и съответно брат на главния герой Баян. Тези глави се редуват с други, носещи обозначението „Баян“, където разказът се води от позицията на класически третоличен всевиждащ разказвач. Дебело трябва да се подчертае, че Людмила Филипова може би не знае как или пък не иска да си дава труда да разграничи првобитната от третоличната повествователна гледна точка. В първата глава („Азъ“) Песоглавеца ни осведомява „Нямам лице, ни здраво тяло, ни очи, с кои-

то да се видя“, „незрящ съм“ (Филипова 2014: 10). Става ясно, че той е прекарал целия си живот (преди да започнат събитията в романовото действие) скрит в подземието под Кръглата църква в Преслав. Ето как обаче започва следващата глава, където разказването се води уж от неговата гледна точка: „Беше тъмна, студена нощ. От онези, в които дори сиянието на луната не успява да пробие облаците. Духаше силен вятър, наситен с легени капки. Архиепископ Димитър, когото българите наричаха патриарх, вървеше по каменния друм към Южната порта, забулил лице с наметалото си. Стигна до Кръглата църква, озърна се и влезе тихо“. (пак там: 41). Всичко това се случва, докато незрящият Песоглавец със сигурност се намира в подземието на църквата. Как точно слепият разказвач е разпознал забуления патриарх изглежда въпрос, който Филипова не си задава и не очаква читателят да си зададе.

Налице е последователна неспособност за утвържение на частна, ограничена гледна точка. Сякаш авторката иска да ни предаде някаква истина и няма никакво значение от чия гледна точка това ще стане. Съответно имплицитният читател е конструиран като такъв, който се интересува именно от „истината“ и няма желание да следи разликите в гледните точки. Всъщност това е един имплицитен кино-читател – четенето на роман като „Войната на буквите“ вероятно интуитивно стъпва върху навици и конвенции, изработени при гледането на филми, където също може да има някакъв уж-разказвач, който от време на време камерата показва как пише, но през по-голямата част зрителят гледа сцени, които не са, а често не биха и могли да са видени през очите на този разказвач.

2.2. Фигуративни стратегии

„Буквите“ в романа на Филипова не са само средство за писмено фиксиране на някакви езикови изказва-

ния, те са цел, същност и идеологическа свръхценност. Те функционират не просто като инструмент за съхраняване на знанието – те се припокриват със самото знание. При това не абстрактното знание, а знанието, което е неотделимо от историята на народа. Буквите са траещата в хилядолетията българска идентичност – както напред във времето спрямо X век, така и назад. Разбира се, заплахата за буквите автоматично означава заплахата за идентичността, т.е. за народа. „Българските букви не са само знаци, а знание, вяра, сила и дух“ (Филипова 2014: 338).

Романът непрекъснато настоява, че „българските букви“, това е кирилицата, която обаче не е създадена, а само кодифицирана от Кирил на базата на вековната традиция (Глаголицата систематично е заклеявана като „празна“, т.е. лишена от история азбука, създадена по поръчка на „врага“ с цел именно да измести „истинската“ българска азбука.). „Букви“ и „народ“ са взаимосвързани и са си необходими един на друг, за да се съхраняват във времето.

Естествената, неразкъсваема връзка между букви и народ се осъществява чрез фигурите на „сърцето“ и на „кръвта“: „Буквите са кръвта на народите.“ (нак там: 300). В същност кръвта е една от опорните метафори във „Войната на буквите“. Чрез кръвта например се обяснява изключителността на Симеон и неговите синове. Те са потомци на Атила, а „в кръвта им са събрани силата и умът на вълка“. Кръвта е и основна метафора, предаваща промени във вътрешния свят на героя – например „поредната доза отрова се разтвори в кръвта на Боян и пося скръб и болка“ (нак там: 62).

Стигаме до любимата на Филипова фигура – отровата. Първо, в романа има няколко съвсем буквални отравяния. Теофилакт прави опит да отрови Баян със сок от олеандър; майката на Петър Мариам отравя заговорника Михаил със същото растение; според думите

на папа Йоан Х, свети Кирил е бил отровен с живак от католическото висше духовенство, за да не даде писмена на българите. С много висока честота „отровата“ е призована, за да внуши негативни емоционални състояния. „Отровата на гнева, обидата и ревността започна да пълзи по вените му“, малко по-нататък се появява, „мощната отрова на гнева“ (нак там: 447). Когато императорът успява да излъже Мария, че Баян ѝ е изневерил, тя решава да изпита болката докрай, за да го забрави: „Трябваше да издържи и да изпие отровата до дъно, защото убивайки себе си, заличаваше и лика му“. (нак там: 146). Негативните емоционални състояния като болка, ревност, обида, гняв и т.н. се предават еднотипно с генетивна, ясна за разчитане метафора по модела „отровата на гнева“. По аналогичен начин е конструирана и метафора като „камранът на скръбта се сгъстяваше в душата му“ (нак там: 447).

Казано накратко, романът на Филипова експлоатира възможностите на свръх-клиширани метафорични сглобки от типа „отрова на гнева“ и „камран на скръбта“, които са лесни за декодиране, защото между двата им елемента почти няма напрежение. Това са метафори, деградирали до нивото на метонимии – гневът обикновено се смята, че разрушава личността и отровността започва да се схваща като качество, по природа свързано с него. Много симптоматично е това, че претендиращият за „висока“ литературност роман на Баев въобще не използва метафоричните ресурси на „кръвта“ и „отровата“. Коренът на „отрова“ се появява един-единствен път под формата на съвсем буквални „отровни змии в лозята“. „Кръвта“ пък, въпреки че стои в заглавието, почти не се използва във фигуративен режим.

2.3. Идеологически стратегии

Накрая ще разгледаме функционирането на идеологическите стратегии унификация, натурализация и уни-

версализация. Тук е мястото да включим в анализа и медийния текст на Кеворк Кеворкян „По-кратко с народа“.

Особено напращащо в романа на Филипова и в текста на Кеворкян се усеща унифициращата стратегия – моделирането на единна общност, която е морално непогрешима и неподлежаща на критика. Конструирането на „народа“ като хомогенно, единно цяло и при двамата става по сходен начин. „Народът“ е вкаран в опозиция с „елита“. Елитът, от своя страна, има две ипостаси – реалният елит, който е на моралното дъно и за когото особено Кеворкян не пести обидни названия и епитети („дребосък“, „глухарчета“, „скопци“ с „лилипутски ръст“) и „идеалният“ елит, който се е посветил на „народа“. При Кеворкян такъв „идеален“ елит няма, освен ако имплицитно не приемем за такъв самия автор. В романа на Филипова „идеалният“ елит е представен в лицето на Баян и неговите апостоли, а „реалният“, неистински елит – в герои като старата царица Мариам, цар Петър и другите конформисти, които са поставили личната си власт и благоденствие над служенето на общността.

Във „Войната на буквите“ народът е първостепенна грижа на положителните герои. „Народът“ трябва да бъде пазен духовно (от асимилаторските домогвания на гърците и латините), военно (от нашественици) и социално (ганъците да бъдат поносими). Княз Баян ентусиазирано работи и в трите направления, като редувa перото с меча (В организираниите от него книжовно-просветителски центрове тече и обучение в бойни изкуства). Баян опитва да убеди брат си, цар Петър в зловредното влияние на допуснатите в страната ромеи, но това ще стане чак накрая, когато Петър види „истинското им лице“. В началото на романа Баян обвинява царя, че е допуснал ромейски свещеници в страната, които „своляли на гръцки и проповядвали на азбуката, която им е угодна“ (вероятно се има предвид глаголица-

та, която в романа носи клеймото на „празната“, „чужда“ азбука). Петър се опитва да отговори, че „Двата народа имат нужда да се сближат, [...] вместо да воюват“, на което Баян гневно отвръща: „Да се сближаваме, докато ни претопят и асимилират...“.

Появата на дума като „асимилират“ в речта на един княз от Х в. ни подсказва за специфичната универсализираща стратегия на текстовете като „Войната на буквите“ и „По-кратко с народа“. Универсализирането тече най-вече по пътя на „овечностяването“, т.е. представянето на социални отношения и културни конвенции като „извечни“, идеци от хилядолетните дълбини на историята. В тази идеологическа конструкция пишешите с гръцки букви (или глаголица) от Х в., онези, които се срамят от своя род и език според Паусий, и днешните „храненици на Сорос“ са един и същи социален и морален тип. Те са едно и също нещо. Дела на „иноверците“ не се изобличават с доказателства, достатъчно е само да бъдат припомнени в тяхната самоочевидна възмутителност. Текстът изхожда от презумпцията, че тези очевидности са споделени между автора и имплицитния читател.

Натурализиращата стратегия във „Войната на буквите“ оперира най-вече с понятието „букви“: „Българските букви не са само знаци, а знание, вяра, сила и дух“ (Филипова 2014: 338), както видяхме, те са „кръвта на народите“. Изключително важно за текста е да внуши, че кирилските букви не са създадени от свети Кирил, кирилицата е само систематизирана от него, а иначе тя си е съществувала от незапомнени времена и се открива, под формата на букви и руни, по камъни и сгради навсякъде, където са обитавали българи. Пределната натурализация на буквите се проявява в магическите им свойства. Буквите дават сила, те правят българската войска непобедима в съвсем буквален смисъл. По време на своето обучение в манастира край

Херсон Баян се учи да чертае с меча си кирилските букви във въздуха и това го прави непобедим войн. В същата посока работи метафориката на „кръвта“ и „сърцето“. Мястото на буквите не е в ума, а в сърцето, те са „кръвта на народите“.

Как присъства понятието „народ“ в „Светама кръв“ на Антон Баев? Много показателно е, че думата „народ“ и нейните производни се появява в текста чак при въвеждането на новия пропаганден език, появил се след Девети септември.: „в името на Народа, „враг на народа“, „Смърт на народните врагове!“. „Народна“ е дума, която в романа за пръв път се чува от... радиото. „От днес България е Народна Република начело с другаря Васил Коларов...“.

„Народ“ е шиболетът, по който разпознаваме комуниста.

Библиография

Баев 2016: Баев, А. Светата кръв. София: Развитие, 2016.

Кеворкян 2017: Кеворкян, К. „По-кротко с народа“.

[<<http://epicenter.bg/article/Kevork-Kevorkyan--Po-krotko-s-naroda-/127864/11/33>>].

Филипова 2014: Филипова, Л. Войната на буквите. София: Егмонт, 2014.

Чилингиров 1938: Чилингиров, Ст. Какво е дал българинът на света. София: Добромир Чилингиров, 1938.